

‘Een sneeuwbuī in het Zoniēnwoud. Middel nederlandse geestelijke letterkunde ten tijde van Jan van Ruusbroec’

Geert Warnar

bron

Geert Warnar, ‘Een sneeuwbuī in het Zoniēnwoud. Middel nederlandse geestelijke letterkunde ten tijde van Jan van Ruusbroec.’ In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 113 (1997), p. 101-115.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/warn007snee01_01/colofon.htm

© 2003 dbnl / Geert Warnar

Geert Warnar

Een sneeuwbuï in het Zoniënwood Middel nederlandse geestelijke letterkunde ten tijde van Jan van Ruusbroec¹

Abstract - This article considers the textual evidence for Middle Dutch religious literature during the years in which the famous mystical author Jan van Ruusbroec wrote his first treatises. It is shown that in several ways the new forms and contents of these works are influenced by contemporary texts and ideas that were known to the laity and the religious. It is therefore possible to describe some features of Ruusbroec's urban milieu and audience.

Op donderdagavond 11 maart 1388 sneeuwde het in het Zoniënwood (bij Brussel) zo hard dat Gijsbrecht Spijsken, die het daar gelegen Rooklooster bezocht, pas de daaropvolgende dinsdag de priorij weer kon verlaten. Dit staat genoteerd op een schutblad van het oudst bekende handschrift met de Middel nederlandse vertaling van het *Horologium aeternae sapientiae*, Henricus Suso's klassieker uit de spirituele literatuur.² Want hoe zeldzaam deze weerkundige wetenswaardigheden ook mogen zijn, voor de literatuurgeschiedenis is vooral de bron van het bericht nadere aandacht waard. Gijsbrecht kwam deze *Horologium*-codex overhandigen aan de prior van Rooklooster *te behuef der leekerbrueder*, met als enige voorwaarde dat de kloosterlingen het boek weer aan Gijsbrecht zouden afstaan als hij het ooit nog terug wilde hebben. Zo niet, dan bleef het handschrift in bezit van Rooklooster. En gezien de bezittersaantekeningen is dat het geval geweest. Zeer waarschijnlijk kunnen we daarom Gijsbrechts handschrift identificeren als een van de twee *aerloye* op het beroemde lijstje *Dit sijn de dietsche boeken die ons toebehoren*, dat kort voor 1400 door de zogenaamde librarius van het Rooklooster werd opgesteld.³

Deze inventaris biedt een opsomming van boeken die nog in de veertiende eeuw beschikbaar waren in een religieuze gemeenschap binnen de onmiddellijke invloedssfeer van het klooster Groenendaal, dat dankzij haar eerste prior Jan van Ruusbroec in korte tijd was uitgegroeid tot het centrum van Middel nederlandse mystieke literatuur.⁴ De Groenendaalse invloed in Rooklooster is direct af te lezen aan de lijst: Ruusbroec is koploper met tien titels. Maar een veel bredere interesse voor geestelijke letterkunde blijkt uit de vermelding van vier Hadewijch-handschriften, twee maal het *Horologium* in vertaling en een aantal Middel nederlandse evangeliaria, epistelboeken en andere bijbelboeken. Gijsbrechts *Horologium*-handschrift en de boekenlijst zijn belangrijke documenten voor een periode uit de Middel nederlandse literatuurgeschiedenis waarin de geestelijke letterkunde ingrijpende veranderingen onderging. Hoe men hiervan gebruik kan maken bij een schets van de literaire cultuur rond de

belangrijkste persoon uit deze periode - de mysticus Jan van Ruusbroec - is het onderwerp van deze bijdrage.

Brusselse boeken

Van verschillende nummers op de Rooklooster-lijst is inmiddels bekend welke, nog bestaande, handschriften er mee bedoeld werden.⁵ Daaronder zijn de oudste overgeleverde Ruusbroec-handschriften. Ook van de overige geïdentificeerde boeken trekt de hoge ouderdom de aandacht. Gijsbrechts *Horologium*-handschrift, dat in 1388 van eigenaar verwisselde, werd volgens codicologen reeds rond 1350 afgeschreven. Die ouderdom betekent dat een aantal dietse boeken van het Rooklooster een voorgeschiedenis had en die voert van het Zoniënwood terug naar de stad. Van het *Horologium*-handschrift is de stedelijke herkomst nog slechts een vermoeden, want over Gijsbrecht Spijsken weten we niets. Wel woonde er in Brussel een familie met dezelfde achternaam naast het pand waarin het boekenbedrijf van Godevaert de Bloc gevestigd was geweest. Dit lijkt geen toevallig verband want op dat moment, in 1388, was het huis van Godevaert eigendom van Rooklooster.⁶

De augustijnen hadden vijf jaar eerder, na het faillissement van Godevaert, diens woning annex bedrijfsruimte en boedel opgekocht; daaronder bevonden zich behalve schrijfgerei, papier en perkament ook de boeken. Helaas worden er in de akten geen titels genoemd. Om welke boeken het gaat, weten we dus niet; evenmin of er boeken van Godevaert op de lijst voorkomen, en zo ja welke. Tot nog toe is slechts voor één Rooklooster-handschrift op de lijst een connectie met Godevaert aangetoond: op de band van het jongste van de twee bewaarde Hadewijch-handschriften uit Rooklooster staat *Godefridus scriptor me fecit*. Er is reden om aan te nemen dat ook het oudere bewaarde Hadewijch-handschrift van Rooklooster uit de Godevaert-boedel komt. Het handschrift met de aantekening over *Godefridus* is voor een deel rechtstreeks naar de teksten uit dit boek gekopieerd. De opbouw en lay-out van dit oudste handschrift doen vermoeden dat het gediend heeft om teksten uit af te schrijven. En dat maakt de herkomst uit een atelier zeer aannemelijk.⁷

Voor de Hadewijch-handschriften is de connectie met stedelijk milieu nog heel wat opzienbarender. Dat haar begijnenmystiek goed vertegenwoordigd was in een kloosterbibliotheek ligt nog wel in de lijn der verwachting - hoewel het bezit van vier maal Hadewijch in een kleine, nog geen 20 leden tellende kloostergemeenschap een luxe is die weinig moderne instituutbibliotheken zich kunnen veroorloven.⁸ Maar het is veel verrassender dat deze hoogmystieke literatuur in handen geraakte van een commerciële boekhandelaar, die ook afschriften van Franse Artur-romans produceerde voor het Brabantse hertogelijk hof. De grote Hadewijch-specialist Van Mierlo kon een dergelijke herkomst van de handschriften maar moeilijk aannemen. Aanvankelijk had hij Godefridus aangezien voor de kopiist en binder van het Hadewijch-handschrift, in de veronderstelling dat deze persoon een monnik was. Maar toen bleek dat het hier de boekhandelaar Godevaert de Bloc betrof, begon Van Mierlo te twijfelen:

Moeten wij dan hierbij gaan denken aan zoo iemand als een modernen boekhandelaar, die boeken afschrijft en in de handelswijk der hoofdstad te koop aanbiedt? Dat hij aldus ook Hadewijch heeft afgeschreven en te koop gesteld? Hoe aardig dit zou zijn: Hadewijch te verkrijgen in een Brusselschen boekhandel voor het Brusselsch publiek!⁹

Het citaat eindigt met een uitroepteken, maar in het vervolg zette Van Mierlo alle zeilen bij om aannemelijk te maken dat Godefridus slechts de binder van het handschrift was geweest, en dat hij deze werkzaamheden verrichtte in opdracht van Rooklooster, waar het handschrift reeds berustte.

Uiteraard is Van Mierlo's voorstelling van zaken wat al te modern: indien de Hadewijch-handschriften in bezit van Godevaert zijn geweest, betrof het waarschijnlijk geen vooruitgemaakte winkelwaar. Maar dit is van geen invloed op de veronderstelling dat Godevaert kennelijk belangstelling voor afschriften heeft voorzien. Een scepticus zal uit een dergelijke bedrijfsvoering misschien Godevaerts faillissement verklaren, maar is mystiek in de stad werkelijk zo onwaarschijnlijk als Van Mierlo wilde doen voorkomen? De handschriften op de boekenlijst van Rooklooster duiden op een levendige Brabantse belangstelling voor geestelijke teksten in de volkstaal. Hetzelfde kunnen we afleiden uit de datering van Gijsbrechts *Horologium*-handschrift. Dat betekent namelijk dat de vertaling tot stand gekomen is zeer kort nadat Henricus Suso het origineel voltooid had. Deze behoefte aan Middelnederlandse versies van stichtelijke literatuur uit het Latijn was niet incidenteel. In 1360 gaf de Brusselse burger Jan Taye opdracht tot een vertaling van bijna alle Bijbelboeken; de anonieme vertaler had enkele jaren eerder de Middelnederlandse versie van de *Legenda aurea* voltooid, misschien voor dezelfde Jan Taye.¹⁰ Een veertiende-eeuws convoluut uit Rooklooster bevat naast Ruusbroecs *Vanden seven sloten* (misschien het afschrift dat vermeld staat op de boekenlijst) onder meer een vertaling van Hugo van Sint-Victors *De arrha animae* en een becommentarieerde Hooglied-vertaling.¹¹

Deze variatie aan Brabantse mystiek wordt nog aanmerkelijk uitgebreid met een convoluut - het zogenaamde Ruusbroec-handschrift Vv - dat eveneens in bezit van Rooklooster is geweest en althans gedeeltelijk dezelfde voorgeschiedenis heeft als het zojuist vermelde boek.¹² De onderdelen van beide handschriften stammen uit verschillende perioden uit het midden van de veertiende eeuw; het klooster zelf werd gesticht in 1373, nadat in de tien jaar daaraan vooraf de bewoners in een Groenendaal-achtige kluizenaarsgemeenschap hadden geleefd. De eerste bewoners waren enkele leken onder leiding van een Brusselse kapelaan. Het is dus mogelijk dat zij een deel van de kleine boekjes van Vv meegenomen hebben uit de stad. Een deel van dit handschrift is misschien geregistreerd op de lijst als *een sermoen boec ende beghint Ste[phanus autem plenus gratia Dese woert] spreect sente Lucas*. Dit is het incipit van de derde preek uit de *Limburgse sermoenen*, die het zevende deel van handschrift Vv vormt.¹³

Het convoluut biedt een staalkaart van de Middelnederlandse geestelijke literatuur op dat moment. Ruusbroec is vertegenwoordigd met excerpten uit *Vanden blinkenden steen* en uit de *Seven trappen* en met een volledig afschrift van het *Boecksken der verclaringhe*. Uit de oudere mystiek komt een afschrift van Beatrijs van Nazareths *Seven manieren van minne* en een strofisch gedicht in de trant van Hadewijchs

minne-mystiek. Andere delen bevatten nieuwere mystieke gedichten met een sterk speculatieve inslag, afschriften van preken van Eckhart en teksten uit zijn kring waaruit

een bijzondere eerbied voor de Duitse mysticus spreekt. *Meister Eckharts wirtschaft*, dat in twee afzonderlijke delen van Vv voorkomt, is daarvan een goed voorbeeld. Een arm bedelaar wordt in Keulen door een vrouw uitgenodigd bij haar te komen eten. Tijdens de maaltijd raken zij in een diepzinnig gesprek over de armoede van geest. Halverwege blijkt er ook nog een meester aangeschoven. Deze geleerde, die in sommige handschriften Eckhart genoemd wordt, bekrachtigt aan het eind de wijze woorden door beide leken gesproken.¹⁴

Boekenlijst en handschriften van Rooklooster doen vermoeden dat belangstelling voor geestelijke literatuur leefde in verschillende lagen van de Brusselse bevolking. Handschrift Vv weerspiegelt een eenvoudige, maar zelfbewuste lekenmystiek: de afschriften van *Eckharts wirtschaft* zijn soms onbegrijpelijk verhaspeld, maar in de teksten zelf spreekt een bedelaar op voet van gelijkheid met een geleerde. Daarnaast duiden de Hadewijch-handschriften op een meer elitaire spirituele interesse van vermogende lezers en lezeressen die handschriften konden betrekken van Godevaert. De vertalingen van de Bijbel, het *Horologium* en *De arrha animae* getuigen van oriëntatie op de Latijnse literatuur en dat vereist weer betrokkenheid van clerici. De *Horologium*-vertaler is in het verleden gekarakteriseerd als een geschoold theoloog, op de hoogte van scholastieke vaktermen en in staat daarvan een goedlopende en begrijpelijke Nederlandse vertaling te geven.¹⁵

Brusselse mystiek

Het ligt voor de hand deze Brusselse concentratie van religieuze teksten in verband te brengen met Ruusbroec, die in de loop van het tweede kwart van de veertiende eeuw hier zijn eerste teksten had geschreven.¹⁶ Zowel de herlevende belangstelling voor Hadewijch, die blijkt uit de aanleg van verzamelhandschriften, als de vroege *Horologium*-vertaling zijn door literatuurhistorici in Ruusbroecs kring gesitueerd.¹⁷ Diens centrale plaats is onomstreden, maar het voert misschien wat ver hem te afficheren als *primum mobile* van de gehele religieus-literaire cultuur in Brussel. Gedurende zijn Brusselse jaren genoot Ruusbroec waarschijnlijk nog vooral bekendheid in kleine kring. Belangrijker is dat in de eerste helft van de veertiende eeuw mystieke literatuur in de volkstaal en haar context als geheel belangrijke veranderingen ondergaan.

Als we het vereenvoudigd voorstellen, waren mystieke teksten in het Middelnederlands tot dan toe voor en door vrouwen geschreven, waarbij het accent lag op ervaring en openbaring. De teksten hadden een betrekkelijk gelimiteerd bereik: ze gaven een literaire vorm aan gemeenschappelijke geloofservaringen in meestal welbepaalde kringen van begijnen en vrome nonnen.¹⁸ Vanaf de veertiende eeuw krijgt de theologische bespiegeling in de mystieke literatuur meer gewicht. Door de opgang in het geestelijk leven te beschrijven in gefaseerde systemen krijgen teksten een grotere toegankelijkheid, met name voor wie nog aan de weg naar volmaaktheid moet beginnen. De interesse voor diepzinnige geestelijke literatuur lijkt zich dan ook te verbreden van een selectieve kring vrome vrouwen tot een spirituele elite die zich voor een deel ook buiten de kloostermuren bevond. Onder meer toenemende

geletterdheid en intellectuele verzelfstandiging zijn factoren die hebben bijgedragen in de ontwikkeling van een

persoonlijke geloofsbeleving bij sommige leken. In hun behoefte aan religieuze literatuur kon worden voorzien door clerici met (vertalingen van) stichtelijke werken.¹⁹

Deze ontwikkeling in kringen van adel en vooral stadspatriciaat kent terzelfder tijd een tegenhanger ontwikkelen in lagere regionen van de samenleving. Volgelingen van individuele mystici - onder meer bewonderaars van Meester Eckhart - ontwikkelen tamelijk radicale opvattingen over geloof en een levenswijze van religieuze armoede. Het leidt tot een soort mystieke subcultuur met name in kringen van begijnen en begarden die vanwege hun veronderstelde afwijkende opvattingen gedurende de veertiende eeuw te maken krijgen met hardnekkige verdachtmakingen van ketterij.²⁰

De boeken van Rooklooster weerspiegelen vrijwel al deze algemene ontwikkelingen in hun Brabantse/Brusselse variant en hierdoor kunnen we de situatie rond Ruusbroec tamelijk concreet voorstellen. De ouderdom van met name de losse handschriften uit Vv maakt het mogelijk een heel eind terug te blikken in de tijd. Van Mierlo en Reypens karakteriseerden deze boekjes als afschriften van oudere tekstverzamelingen uit het eerste kwart van de veertiende eeuw: 'toen Eckhart reeds als een gezag gold, terwijl toch de autochtone dertiende-eeuwse mystiek ook nog bijval genoot'.²¹ Maar zelfs als we wat meer speling in de tijd nemen, geven de boeken van Rooklooster nog goed inzicht in de Brusselse literaire situatie ten tijde van Ruusbroec en de invloeden daarvan op zijn werken.

Brusselse literatuur

Belangrijk zijn de Hadewijch-handschriften. Het aanleggen van tekstverzamelingen - 'Hadewijch compleet' - duidt op interesse in haar werk, maar deze blijkt ook op een andere manier. In het handschrift uit het atelier van Godevaert staan gedichten die naar vorm en inhoud duidelijk geïnspireerd zijn op de gedichten van Hadewijch en die ook elders samen met haar werk zijn overgeleverd.²² Dat er in een aantal gedichten invloeden van Eckhart en zijn volgelingen waarneembaar zijn, zou betekenen dat de rijmteksten niet veel eerder dan in het eerste kwart van de veertiende eeuw tot stand gekomen zijn. Wat Reypens en Van Mierlo schreven over de wisselwerking tussen begijnenmystiek en Eckhart is ook van toepassing op deze verzen, evenals op een aantal speculatieve gedichten in Vv. Ook enkele gelijktijdig los overgeleverde rijmteksten sluiten dicht aan op dit pseudo-Hadewijch-corpus en doen vermoeden dat er in de eerste helft van de veertiende eeuw een zekere traditie van mystieke dichtkunst bestond.²³ En wanneer we afgaan op de overlevering lag het zwaartepunt daarvan in Brabant, en misschien zelfs in Brussel.

Dat Ruusbroec in aanraking kwam met deze traditie, ligt voor de hand. Hij heeft Hadewijchs werk gekend en ideeën en beeldspraken daaruit verwerkt in zijn traktaten, zij het dat de voornaamste ontleningen - die met enige inhoudelijke betekenis - uit haar proza-oeuvre komen en zich niet verder uitstrekken dan Ruusbroecs eerste werken: *Dat rijcke der ghelieven* en *Die geestelike brulocht*. In later werk citeert hij uit de pseudo-Hadewijch-gedichten.²⁴ Maar Ruusbroecs houding ten opzichte van mystieke rijmteksten is enigszins gereserveerd. Aanvankelijk verwerkt hij in het *Rijcke* grote rijmende stukken, doorgaans samenvattende slotverzen in rijmschema's

die verwantschap vertonen met de pseudo-Hadewijch-gedichten. Deze aanknopingspunten met de berijmde mystiek zijn vrijwel geheel verdwenen in zijn tweede werk, de *Brulocht*, dat in een aantal opzichten als een aangepaste versie van het *Rijcke* kan worden beschouwd. Mogelijk waren de spreukstrofen in Ruusbroecs ogen te hermetisch of te zeer vatbaar voor misverstand. Aanwijzing hiervoor zijn de slotregels van de berijmde dialoog uit *Vanden XII beghinen*, die Ruusbroec lang (maar hoe lang?) na het *Rijcke* schreef: *Nu moet ic rimen laten bliven/ Sal ic scouwen clare bescriven*.²⁵ Diepzinnige contemplatie (*scouwen*) is kennelijk een te veeleisend onderwerp om in verzen duidelijk (*clare*) te beschrijven.

Toch blijft er wel een verband met de pseudo-Hadewijch-gedichten, want in dezelfde *Beghinen*-dialoog citeert Ruusbroec enkele regels uit deze gedichten. Ook elders in zijn oeuvre zijn er sporen. Van Mierlo meende dat Ruusbroec in de *Spiegel der eeuwigher salicheit* stukken uit de laatste gedichten als het ware van commentaar voorziet.²⁶ Dergelijke betrekkingen, die uiteraard nader te preciseren zijn, krijgen een historisch perspectief voor wie zich rekenschap geeft van de Brusselse Hadewijch-overlevering en -navolging.

Ten opzichte van andere teksten uit Ruusbroecs directe omgeving is er eerder sprake van een breuk. In diverse traktaten gaat hij uitgebreid in op afwijkende denkbeelden over mystiek. Dat deze in Ruusbroecs tijd hebben bestaan, staat wel vast. De uitgebreide Middelnederlandse *Dialoog van Meester Eckhart en de leek* (eerste helft veertiende eeuw) biedt hiervan een gedetailleerde literaire weergave, maar aangezien deze tekst slechts onder voorbehoud in verband gebracht kan worden met de Brabantse mystiek is het nog altijd moeilijk deze opvattingen historisch bevredigend te situeren in Ruusbroecs omgeving.²⁷ Handschrift Vv bewijst in ieder geval dat Ruusbroec op dit punt reden tot zorg had, met name wat betreft de Eckhart-receptie. In verschillende teksten uit dit convoluut blijkt hoe de ingewikkelde denkbeelden van Eckhart onder de pen van dweperige volgelingen konden leiden tot de misvattingen die Ruusbroec in zijn teksten beschrijft en bestrijdt. Een van de Eckhart-preken in Vv bevat stellingen waarvoor de dominicaan zich in zijn Keulse proces moest verantwoorden en die hij daar afwees als een verkeerde weergave van zijn woorden.²⁸ Ook verder bevat Vv een aantal los aaneengeschakelde passages over mystiek alsmede puntsgewijze opsommingen zonder uitleg, die gemakkelijk tot misverstanden kunnen leiden.²⁹

Ruusbroecs zorgvuldig gestructureerde traktaten lijken zowel inhoudelijk als in de vorm een reactie op deze wat obscure teksten. Met het *Rijcke*, en meer nog met de *Brulocht*, bracht Ruusbroec Middelnederlandse lezers of luisteraars in contact met een nieuwe wereld van proza-literatuur: deze was gegrondvest in de geleerde traditie van de *artes praedicandi*, de theologische literatuur en (voor de volkstaal) geavanceerde vormgevingsprincipes.³⁰ Met een deels aan de kerkelijke literatuur ontleende structurering van deugdenschema's rond de zeven gaven van de Heilige Geest en de drie niveaus van werkend, begerend en schouwend leven introduceerde Ruusbroec een geestelijke leer die - ofschoon gecompliceerd en gedetailleerd - door een zorgvuldige compositietechniek veel transparanter is dan de apodictische Eckhart-dialogen of de soms hermetische spreukstrofen. In tegenstelling tot de op dat moment bestaande mystiek in de volkstaal lijken Ruusbroecs generalistische werken de volle

breedte van de mystieke cultuur te bestrijken. Door aandacht voor de ‘lagere’ regionen van het geestelijk leven - deugdbeoefening, sacramenten - zijn Ruusbroecs traktaten niet alleen vast verankerd in de kerkleer, maar ook toegankelijker dan de oudere begijnenmystiek en de speculatieve preken van Eckhart die sterk geconcentreerd waren op de toppen van de godservaring. Het is in dat verband veelzeggend dat excerpten over de zeven gaven uit het *Rijcke* nog voor het eind van de veertiende eeuw een plaats krijgen in zowel een handschrift van het Brusselse begijnhof als in de beroemde *Beatrijs*-codex, die misschien wel voor het Brabantse hof is gemaakt.³¹

Desondanks leiden dergelijke gegevens niet vanzelfsprekend tot de veronderstelling dat het *Rijcke* of de *Brulocht* zijn geschreven voor een in alle opzichten globale lezerskring. Niet alleen is dit in het algemeen een gedachte die zich slecht laat verenigen met ons beeld van het middeleeuwse literaire verkeer, ook suggereren het hooggestemde onderwerp en het uitgesproken didactisch karakter van de slotstrofen uit het *Rijcke* een concreter functioneringsmilieu dan een publiek van begijn tot hoveling. Tenminste moeten we aannemen dat Ruusbroecs beoogde lezers vertrouwd waren met de leef- en denkwereld van de mystiek. Voor zijn eerste publiek, dat men zich gezien de aard van het werk toch al niet te omvangrijk moet voorstellen, kon wel eens gelden dat een sociale diversiteit veel minder bepalend was dan een gedeelde diepe religieuze belangstelling.

De plaats van Ruusbroec en zijn oeuvre

Zeer waarschijnlijk onderhield Ruusbroec contacten met begijnen en begarden. In de eerste decennia van de veertiende eeuw verbleven er rond de Goedele-kerk, waar Ruusbroec kapelaan was, Brusselse begijnen die (gedwongen door kerkelijke verordeningen) hun huizen hadden moeten verlaten. Onder de eerste volgelingen van Ruusbroec in Groenendaal bevond zich een aantal handwerkslieden die vermoedelijk uit het begardenmilieu afkomstig waren.³² Voor dergelijke weinig georganiseerde groepen (die gedurende de veertiende eeuw vanwege hun opvattingen over mystieke geloofsbeleving herhaaldelijk onder verdenking van ketterij zijn gevallen) moet de kapelaan Ruusbroec een betrouwbaar en rechtzinnig leidsman zijn geweest. Maar het is de vraag of deze doorgaans weinig vermogende mensen ook degenen waren voor wie Ruusbroec zijn geestelijke leer op schrift stelde in breed opgezette teksten. Een volledig afschrift van de *Brulocht* zou niet hebben gepast in een van de losse delen uit Vv, dat meer dan enig ander van de hier genoemde handschriften een afspiegeling lijkt van de literaire interesse onder deze lekenmystici. Hoe zeer de religieuze bevlogenheid van begarden en begijnen zal hebben bijgedragen aan het geestelijk klimaat in Brussel en Brabant, daarmee hebben we nog niet een bevredigende context voor nieuwe teksten als het *Rijcke* en de *Brulocht*.

Met zijn relatief omvangrijke verhandelingen vroeg Ruusbroec niet alleen een grote investering van wie wilde beschikken over een volledig afschrift maar ook opperste concentratie van de lezer. Goed begrip van zorgvuldig maar ingewikkeld gestructureerde teksten als de *Brulocht* vereiste meer ervaring met literatuur dan men bijvoorbeeld aan de hand van de korte teksten in handschrift Vv kon opdoen.

Frank Willaert heeft in dit verband Ruusbroecs teksten vergeleken met de grote ridderromans en hun ingewikkelde compositie-techniek.³³ Maar een wellicht even belangwekkende parallel is Jo Reynaerts hypothese over de evolutie van middeleeuwse betogende literatuur.³⁴ Deze heeft zich langzaam aan losgemaakt uit de verhalende teksten en evolueert in stappen naar traktaatvorm. Teksten als de *Wapene Martijn*, *Jans Teesteye* en *Wapene Rogier* - met de dialoog als verhalend kader voor een discursieve tekst - vertegenwoordigen een tussenstadium van deze ontwikkeling die aan het begin van de veertiende eeuw nog lang niet voltooid is. Binnen de Middelnederlandse mystieke literatuur lijkt deze ontwikkeling naar traktaatliteratuur enigszins vergelijkbare stadia te doorlopen: eerst verhalende teksten over de levens van vrome nonnen als Lutgart van Tongeren, dan dialoogteksten als *Meister Eckharts wirtschaft* (maar vooral de *Dialoog van Meester Eckhart en de leek*), en uiteindelijk de traktaten van Ruusbroec en zijn Groenendaalse kloostergenoten.³⁵

Gegeven de ontwikkelingen van de literatuur in de volkstaal, was Ruusbroec met zijn traktaten modern. En dat heeft gevolgen voor onze veronderstellingen omtrent het geïntendeerde publiek van zijn geschriften, dat we ons vermoedelijk vooral moeten voorstellen als een vrome en culturele elite van clerici, (semi-)religieuzen en ontwikkelde leken. Dat die bestaan heeft in een welvarende stad als Brussel in de veertiende eeuw was, lijdt geen twijfel.

In een artikel uit 1990 heeft mevrouw Mina Martens een veertiende-eeuws netwerk van Brusselse families en hun religieuze stichtingen beschreven.³⁶ Ook de families van Jan Hinckaert en Vranke Coudenberg, met wie Ruusbroec samenleefde in Brussel, waren betrokken bij de inrichting van kapellen en hospitalen. Hinckaert zelf bediende een kapel die door zijn familie was betaald. Er was op dit gebied een opmerkelijke activiteit aan het begin van de veertiende eeuw. In 1307 sticht de schependochter Heilwig Bloemaerts een gemeenschap waarin een aantal vrome vrouwen en weduwen uit het stadspatriciaat samenwoont. Dankzij contacten aan het hof van Vranke Coudenberg krijgen Ruusbroec en de zijnen in 1343 van de hertog van Brabant toestemming de Groenendaalse kluizenaarswoning te betrekken. Het klarissenklooster van Margriet van Meerbeke, voor wie Ruusbroec de *Sloten* schreef, wordt in 1346 gesticht op initiatief van de rijke burger Willem van Duvendoorde, een man met zeer veel invloed aan het hof. Het klooster zelf was via twee ingetreden buitenechtelijke dochters van de hertog gelieerd aan het hof.³⁷

Bij al deze gebeurtenissen en transacties blijft Ruusbroec vrijwel onzichtbaar verscholen achter meer prominente geestelijken als Coudenberg en Hinckaert. Maar als hun protégé, als kapelaan van de Sint-Goedele-kerk, als overbuurman van Heilwig Bloemaerts, als prior van Groenendaal en als geestelijk leidsman van de klarissen moet Ruusbroec op zijn wijze een centrale figuur geweest zijn in dit sociaalreligieuze netwerk.³⁸

De gevarieerde contacten tussen clerici en leken rond de Sint-Goedele-kerk kunnen ook een gunstig klimaat hebben geschapen voor religieuze literatuur. Natuurlijk zijn kloosterstichtingen en schenkingen afstandelijke vormen van patronage en daarmee nog heel wat anders dan het intensieve geloofsleven dat Ruusbroec zich bij zijn lezers en lezeressen voorstelt. Maar het zijn wel tekenen van een serieuze belangstelling voor religieuze cultuur die in een meer verinnerlijkte vorm kan leiden tot een

spiritualiteit waarin literatuur een functie heeft. Betrekkingen tussen de maatschappelijke bovenlaag en de geestelijke annex intellectuele elite zijn vanaf de veertiende eeuw bijzonder vruchtbaar geweest voor religieuze literatuur in de volkstaal.³⁹ De werkzaamheden van de Bijbelvertaler van 1360 in opdracht van Brusselse patriciërs demonstreren dit ten volle. Met de *Horologium*-vertaling, de Hadewijch-handschriften en uiteraard de teksten van Ruusbroec hebben we voldoende gegevens in handen om een zware literaire component binnen de Brusselse religieuze cultuur te veronderstellen.

Voor het ontstaan van Ruusbroecs mystieke teksten kunnen we maecenaatsmodellen goeddeels buiten beschouwing laten. Maar het is goed denkbaar dat, binnen de geschetste Brusselse context, constellaties van begunstiging en patronage de ruimte schiepen voor het werken aan teksten waarvan het rijpingsproces een zo groot beroep deden op tijd, studie en (religieuze) ervaring. Ruusbroec, die niet binnen enige kloosterorde werd opgeleid, maar wel - zo blijkt uit zijn werk - een gedegen kennis had van theologische literatuur en *artes praedicandi*, moet die ruimte voor studie op de een of andere manier hebben gevonden of gekregen. Het meest waarschijnlijk is dat dit geschiedde onder de vleugels van Jan Hinckaert en Vranke vanden Coudenbergh. Deze rijke wereldgeestelijken beschikten, ook nadat zij met Ruusbroec de apostolische principes tot richtsnoer hadden genomen, over personeel en zij waren ook toen in staat anderen te laten delen in hun gemeenschap van bezit.

Evenmin stond de *vita apostolica* van deze Brusselse geestelijken connecties met een maatschappelijke elite in de weg - ook niet na de verhuizing naar Groenendaal. De brieven die Ruusbroec hiervandaan verstuurde, waren gericht aan adellijke dames, begijnen en ridder-kluizenaars.⁴⁰ Een andere brief en een traktaat waren gericht aan de klaris Margriet van Meerbeke uit het Brusselse klarissenklooster. Ruusbroec ontving in Groenendaal bezoek van divers pluimage: zowel de adellijke weduwe Elisabeth vander Marck, de Duitse mysticus Johannes Tauler als twee *clerici parisienses*.⁴¹

Er is weinig reden te veronderstellen dat dergelijke contacten in Ruusbroecs Brusselse jaren niet hebben bestaan. Voor wie op zoek is naar meer duidelijkheid in de nog altijd schimmige ontstaanssituatie van de *Brulocht* is het zelfs een aantrekkelijke gedachte de mysticus te situeren temidden van een gevarieerd gezelschap geestelijken, gestudeerden, klarissen, begijnen, begarden en vrome leken. De sociale diversiteit zal een gemeenschappelijke religieuze belangstelling niet in de weg hebben gestaan; en binnen een dergelijke kring moeten ook de middelen beschikbaar geweest zijn om exemplaren van mystieke teksten te laten afschrijven. In de veertiende eeuw is er in Duitse steden een vergelijkbare literaire activiteit onder verenigingen van leken en geestelijken die zich vanwege hun bijzondere persoonlijke religieuze betrokkenheid godsvrienden noemden. Het is misschien geen toeval dat in de Duitse Hadewijch-excerpten gezegd wordt dat Brabantse godsvrienden al meer dan een eeuw vreugde beleven aan haar werk.⁴² Ook in Ruusbroecs werk lijkt de term godsvrienden een bijzondere - zij het vooral gespiritualiseerde - betekenis te hebben.⁴³

Besluit

De contouren van een groep religieus geïnteresseerden brengen ons terug naar

Godevaert de Bloc en de boeken van Rooklooster. Als we ervan uitgaan dat de boekhandelaar beschikte over een compleet Hadewijch-handschrift, is het niet zo onwaarschijnlijk dat er in zijn bedrijf ook enkele Ruusbroec-leggers voorhanden waren. Kunnen er onder de bestellingen van en voor het Brabantse hof niet ook boeken voor het klarissenklooster geweest zijn? Met andere woorden: zouden andere titels van het boekenlijstje (bijvoorbeeld een of meer van de drie *Brulochten*) niet ook uit Godevaerts boedel kunnen komen? Er zijn geen directe aanwijzingen in die richting, maar een interessant geval is een in cursief geschreven papieren *Tabernakel*-handschrift waarin De Vreese veertiende-eeuwse watermerken aantrof. De tekst van het handschrift staat dichterbij een (zeer oude) Rooklooster-tak in de overlevering dan bij de tekst van het (later gezaghebbende) Groenendaalse verzamelhandschrift. Het handschrift was eigendom van achtereenvolgens ene Jacob de Vos, Katelijne de Vos en Jacobs zoon Anthonis.⁴⁴ Met de combinatie cursief schrift, papier en (zeer waarschijnlijk) lekenbezit heeft de *Tabernakel*-codex, een aantal kenmerken die een herkomst uit een (stedelijk) schrijfatelier bepaald niet onmogelijk maken.

De stedelijke context van Ruusbroecs werk wint met dit alles aan belang, zij het dat zijn Brusselse periode niet zozeer bepalend was voor zijn (latere) grote bekendheid als wel voor de aanzet daartoe. Al voordat het handschrift van Gijsbrecht Spijsken en de boeken van Godevaert de Bloc in het Zoniënwood terecht kwamen, was met Ruusbroecs verhuizing van Brussel naar Groenendaal het zwaartepunt van de geestelijke letterkunde van de stad naar het klooster verschoven. Er is nog wel een bescheiden doorwerking in de stad. Johan Oosterman, die de overlevering van Middelnederlandse berijmde gebeden onderzocht, vond de vroegste concentratie van deze teksten in Brabantse handschriften rond 1400 uit klooster en stad, met name Rooklooster, Groenendaal en Brussel.⁴⁵ In deze handschriften staan bovendien teksten die nog rechtstreeks verband houden met de mystieke literatuur rond Ruusbroec,⁴⁶ en teksten waarvan de Middelnederlandse overlevering begint in handschrift Vv. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Middelnederlandse vertaling van *Diu zeichen eines wârhaften grundes*, voor het Exempel van de vijf leesmeesters, voor de Twaalf vruchten van de eucharistie en voor de Preek op de Gulden Berg van Nicolaas van Straatsburg.⁴⁷

Zelfs het Brusselse handschrift-Van Hulthem is betrokken in deze literairhistorische verbanden. Onder de zeer vele teksten in dit boek vinden we berijmde gebeden, maar ook de Preek op de Gulden Berg, het mystiek getinte gedicht *Vanden bogaert die ene clare maecte*, dat enige invloed van Ruusbroec verraadt en misschien wel uit het klarissenklooster van Margriet van Meerbeke stamt, en de korte tekst *Vanden onderscede tusschen der naturen ende der gratien*, die ingaat op het voor Ruusbroec zeer wezenlijke verschil tussen wat de menselijke natuur op eigen kracht kan bereiken en waarvoor hij afhankelijk is van Gods genade.⁴⁸

Ook dankzij ander onderzoek is Middelnederlandse mystiek in Brussel niet meer een zo betwijfeld fenomeen als toen Van Mierlo worstelde met het probleem van de Hadewijch-handschriften op de boekenplanken van Godevaert de Bloc. Over het algemeen, maar vooral in Italië, Duitsland en de Nederlanden zijn mystiek en religieuze literatuur in de volkstaal verschijnselen waarvan in de veertiende eeuw de kiem meer en meer in de stad komt te liggen. Die ontwikkeling begint al met de

begijnen uit de dertiende eeuw en wordt versterkt door de betrokkenheid van de bedelorden en hun stadskloosters.⁴⁹ Ook de ontstaanscontext van Ruusbroecs vroege werken en de bijzondere concentratie van geestelijke letterkunde daaromheen heeft een stedelijke kern. De sneeuwbuï in het Zoniënwood, die Gijsbrecht Spijsken anno 1388 enige dagen in Rooklooster ophield, lijkt al met al nog veel meer dan een literairhistorische prelude op het Brusselse sneeuwpoppenfestival van 1511, naar aanleiding waarvan een omvangrijke studie over stedelijke literatuur en burgercultuur geschreven kon worden.⁵⁰ Want de overeenkomsten tussen Brusselse stadsliteratuur en Brabantse mystiek beperken zich geenszins tot de weersomstandigheden.

Adres van de auteur: NLCM, Postbus 9515, NL - 2300 RA Leiden

Literatuur

- Axters 1965 - S. Axters: 'Nederlandse mystieken in het buitenland. Van Rupert van Deutz tot Ruusbroec'. In: *VMKVA* 1965, p. 164-325.
- De Baere, Fraeters & Willaert 1992 - G. de Baere, V. Fraeters & F. Willaert: 'Vanden bogaert die ene clare maecte'. In: *Klein kapitaal uit het handschrift van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, KB, 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden aan tien universiteiten in Nederland en België*. Red. H. van Dijk e.a. Hilversum, 1992, p. 77-85.
- Bouwman & Warnar 1994 - A.Th. Bouwman & G. Warnar: 'Willem de Vreese en de Ruusbroec-handschriften'. In: *TNTL* 110 (1994), p. 301-324.
- Burger 1993 - C. Burger: 'De mysticus Ruusbroec en zijn kerk'. In: *Een claar verlicht man. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Onder redactie van E.P. Bos & G. Warnar. Hilversum, 1993, p. 31-45.
- Derolez 1971 - A. Derolez: 'Toebehoren, hebben en de lijst der Dietse boeken van Rooklooster'. In: *TNTL* 87 (1971), p. 153-156.
- Deschamps 1972 - J. Deschamps: *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. 2e dr. Leiden, 1972.
- Dinzelbacher 1994 - P. Dinzelbacher: *Christliche Mystik im Abendland. Ihre Geschichte von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*. Paderborn [etc.], 1994.
- Van Elslander 1958 - A. van Elslander: 'Een Ruusbroec-handschrift uit het Rooklooster'. In: *Album Edgard Blancquaert*. Tongeren, 1958, p. 467-472.
- Hoffmann 1994 - W.J. Hoffmann: 'Die volkssprachliche Rezeption des *Horologium sapientiae* in der Devotio moderna'. In: R. Blümrich & P. Kaiser: *Heinrich Seuses Philosophia spiritualis. Quellen, Konzept, Formen, Rezeption*. Wiesbaden, 1994, p. 202-254.

- Huyben 1931 - J. Huyben: 'Uit Ruusbroec's vriendenkring'. In *Jan van Ruusbroec, Leven, Werken*. Onder redactie van het Ruusbroec-genootschap. Antwerpen [enz.], 1931, p. 101-150.
- Janssens 1981 - J.D. Janssens: 'Middeleeuwse "Literaire" activiteit in de Augustijnerpriorijen van het Zoniënwood'. In: *Eigen Schoon en de Brabander* 64 (1981), p. 317-367.
- Klein 1995 - J.W. Klein: '(Middel nederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functie'. In: *Queeste* 2 (1995), p. 1-30.
- Lambert 1994 - M. Lambert: *Medieval heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford/Cambridge, Mass., 1994.
- Lefèvre 1939 - Pl.F. Lefèvre: 'La chapelle de Madeleine à Bruxelles'. In: *Bulletin de la Société d'archéologie de Bruxelles*, 1939, p. 59-66.
- Lievens 1958 - R. Lievens: 'Een nieuw Mengeldicht uit de School van Hadewijch'. In *Leuvense bijdragen* 47 (1958), p. 65-85.
- Lievens 1970 - R. Lievens: 'De lijst der Dietse boeken van Rooklooster. Eén identifikatie en een interpretatie'. In: *TNTL* 86 (1970), p. 234-239.
- Lievens 1971 - R. Lievens [Naschrift bij Derolez 1971]. In: *TNTL* 87 (1971), p. 156-160.
- Lievens 1987 - R. Lievens: 'De spekulatieve Vv-gedichten'. In: *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Red. E. Cockx-Indestege & F. HendrickxLeuven, 1987, dl. II, p. 71-97.
- Lievens 1992 - R. Lievens: 'Een kint es ons ghebornen'. In: *Cultuurhistorische Caleidoscoop, aangeboden aan Prof. dr. Willy L. Braekman*. Red. C. de Backer. Gent, 1992, p. 365-401.
- Löser 1994 - F. Löser: 'Pahncke versus Quint. Zu einem Streitfall der Eckhart Philologie'. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur* 123 (1994), p. 173-200.
- Martens 1990 - M. Martens: 'Hedwige Blomart face au mystique Jean van Ruysbroec: leurx milieus familiaux à l'épreuve des assertions de Pomerius, visant la Bloemardinne (1250-XVe siècle)'. In: *Cahiers bruxellois* 31 (1990), p. 1-107.
- Meder & Wilmink 1995 - *Beatrijs. Een middeleeuws Maria-mirakel*. Vertaald door Willem Wilmink, met een inleiding en teksteditie door Theo Meder. Amsterdam, 1995.
- Van Mierlo 1942 - *Hadewijch: Strophische gedichten*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo. Leuven, [1942]. 2 dln.
- Van Mierlo 1947 - *Hadewijch: Brieven*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo. Leuven, [1947]. 2 dln.
- Van Mierlo 1952 - *Hadewijch: Mengeldichten*. Opnieuw uitgegeven door J. van Mierlo. Leuven, [1952].
- Mommaers 1995 - P. Mommaers: 'De "natuurlijke" weg naar binnen'. In: *Siet, de brudegom comt. Facetten van Die geestelike brulocht van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Onder redactie van Th. Mertens. Kampen, 1995, p. 37-48.
- Murk Jansen 1991 - S.M. Murk Jansen: *The measure of mystic thought. A study of Hadewijch's Mengeldichten*. Göppingen, 1991.

- Noë 1989 - H. Noë: 'Jan van Ruusbroecs *Dat rijke der ghelieven*. Op verkenning in een beeldenrijk'. In: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Onder redactie van G.R.W. Dibbets & P.W.M. Wackers. Wijhe, 1989, p. 41-53.
- Oosterman 1995 - J.B. Oosterman: *De gratie van het gebed. Overlevering en functie van Middelnederlandse berijmde gebeden*. Amsterdam, 1995. 2 dln.
- De Paepe 1992 - N. de Paepe: 'Den guldenne berch'. In: *Klein kapitaal uit het handschrift van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, KB, 15.589-623 uitgegeven en ingeleid door neerlandici, verbonden aan tien universiteiten in Nederland en België*. Onder redactie van H. van Dijk [e.a.]. Hilversum, 1992, p. 42-47.
- Peters 1988 - U. Peters: *Religiöse Erfahrung als literarisches Faktum. Zur Vorgeschichte und Genese frauenmystischer Texte des 13. und 14. Jahrhunderts*. Tübingen, 1988.
- Pleij 1988 - H. Pleij: *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam/Leuven, 1988.
- Reynaert 1994 - J. Reynaert: 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding'. In: J. Reynaert e.a.: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, p. 9-36.

- Reypens & van Mierlo 1926 - *Beatrijs van Nazareth: Seven manieren van minne*. Critisch uitgegeven door L. Reypens & J. van Mierlo. Leuven, 1926.
- Ruh 1980 - K. Ruh: 'Eckhart-Legenden'. In: *Verfasserlexikon*. Hrsg. K. Ruh u.a., dl. II (1980), kol. 350-353.
- Ruh 1993 - K. Ruh: *Geschichte des abendländischen Mystik*. Bnd II, *Frauenmystik und Franziskanische Mystik der Frühzeit* (München, 1993).
- Ruusbroec (Cat.) 1981 - *Jan van Ruusbroec 1293-1381*. *Tentoonstellingscatalogus*. Brussel, 1981.
- Ruusbroec: *Opera omnia* - Jan van Ruusbroec: *Opera omnia*. Bezorgd door het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen. Tielt [enz.], 1981-... [Verschenen zijn dln. 1-3 en 10].
- Ruusbroec: *Werken* - Jan van Ruusbroec: *Werken*. Naar het standaardhandschrift van Groenendaal uitgegeven door het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen. 2e herz. en verbeterde. dr. Tielt, 1944-1948. 4 dln.
- Serrure 1858 - C.P. Serrure: *Vaderlandsch museum*. II (Gent, 1858).
- Steer 1987 - G. Steer: 'Merswin, Rulman'. In: *Verfasserlexikon*. Hrsg. K. Ruh u.a., dl. VI (1987), kol. 420-441.
- Verheyden 1936/37 - P. Verheyden: 'Huis en have van Godevaert de Bloc, scriptor en boekbinder te Brussel, 1364-1384'. In: *Het Boek* 24 (1936/1937), p. 129-145.
- Vermeeren 1961/62 - P.J.H. Vermeeren: 'Op zoek naar de librije van Rooklooster'. In: *Het Boek* 35 (1961/1962), p. 134-169.
- De Vooy 1904/05 - C.G.N. de Vooy: 'Meister Eckart en de Nederlandse mystiek'. In: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 3 (1904/1905), p. 50-92, 176-194 en 265-290.
- De Vreese 1900-02 - W. de Vreese: *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*. Gent, 1900-1902.
- De Vreese 1962 - W. de Vreese: *Over handschriften en handschriftenkunde*. Tien codicologische studiën bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door P.J.H. Vermeeren. Zwolle, 1962.
- Warnar 1992 - G. Warnar: 'De kok, de weduwe en de ridder. Middelnederlandse kloosterteksten voor de lekenvroomheid'. In: *Literatuur* 9 (1992), p. 279-285.
- Warnar 1993 - G. Warnar: 'Het leven van Jan van Ruusbroec: Biografie en beeldvorming.' In: *Een claer verlicht man. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Onder redactie van E.P. Bos & G. Warnar Hilversum, 1993, p. 13-30.
- Warnar 1994 - G. Warnar: 'De chronologie van Jan van Ruusbroecs werken'. In: *Ons geestelijk erf* 68 (1994), p. 185-199.
- Warnar 1995a - G. Warnar: *Het Ridderboek. Over Middelnederlandse literatuur en lekenvroomheid*. Amsterdam, 1995.
- Warnar 1995b - G. Warnar: 'Meester Eckhart, Walter van Holland en Jan van Ruusbroec. Historische en literaire betrekkingen in de Middelnederlands mystiek'. In: *Ons geestelijk erf* 69 (1995), p. 3-25.
- Willaert 1993a - F. Willaert: 'De prozaïst als dichter. Berijmd proza en verzen in de werken van Ruusbroec'. In: Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam, 1993, p. 141-155.

Willaert 1993b - F. Willaert: 'Ruusbroec als auteur'. In: *Een claer verlicht man. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Onder redactie van E.P. Bos & G. Warnar. Hilversum, 1993, p. 59-72.

Willaert 1995 - F. Willaert: 'Is Ruusbroecs *Brulocht* literatuur?'. In: *Siet de brudegom comt. Facetten van Die geestelike brulocht van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Onder redactie van Th. Mertens. Kampen, 1995, p. 49-64.

Eindnoten:

- 1 Dit artikel is de bewerkte tekst van een lezing voor het Ruusbroec-genootschap te Antwerpen op 24 november 1995. Later verschenen literatuur is niet verwerkt.
- 2 Beschrijving van het handschrift (Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal 8224) bij Deschamps 1972, nr. 80.
- 3 Zie over deze lijst (met transcriptie en facsimile) De Vreese 1962, p. 61-70. Verder Vermeeren 1961/62, p. 141-146, Lievens 1970 en 1971, Derolez 1971 en Deschamps 1971, p. 49. Drs. F. Kwakkel (NLCM Leiden) werkt aan een proefschrift over het vroegste boekenbezit van Rooklooster, mede aan de hand van de boekenlijst.
- 4 Zie Janssens 1981 over de rol van Ruusbroec, Groenendaal en de andere priorijen in het Zoniënwood in de literatuurgeschiedenis (met name p. 348-356 over Rooklooster en de hier ter sprake komende handschriften). Vgl. in het kort Warnar 1995a, p. 134-147.
- 5 De Vreese 1962 identificeerde reeds een aantal handschriften; nadien kwamen aanvullingen en correcties in Van Elslander 1958, Vermeeren 1961/62, p. 141-146, Lievens 1970, p. 235-236 en Deschamps 1971, p. 49. Daar ook een overzicht van de identificaties.
- 6 Zie voor de gegevens over Godevaert de Bloc en voor de volgende alinea Verheyden 1936/37.
- 7 Zie Murk Jansen 1991, p. 167-186 over de Hadewijch-handschriften. De inrichting van de tekst is zodanig dat afzonderlijke katernen afgeronde eenheden bevatten. Vgl. hiermee Klein 1995, p. 5-6 in het algemeen over de functie en de inrichting van voorbeeldhandschriften in ateliers: de legger werd in losse katernen bewaard, zodat er tegelijkertijd uit verschillende katernen gekopieerd kon worden.
- 8 Door dergelijke details blijven de vorming van de Middelnederlandse afdeling van de Rooklooster-bibliotheek en de status van de boekenlijst nog altijd raadselachtig. De hypothese van Lievens 1970, p. 237-239 dat de lijst een tussentijds rapport over de werkzaamheden van een vertalers- en kopiistencollectief zou zijn, lijkt minder waarschijnlijk dan dat het gewoon een inventaris is (zie Derolez 1971). Het opvallende en door Lievens benadrukte hoge aantal doublures op de lijst kan verklaard worden uit schenkingen, zoals het handschrift van Gijsbrecht en een niet geïdentificeerd handschrift dat op de lijst omschreven wordt als *een puerpueren boec dat ons meester Peter vander Racken gaf...* (De Vreese 1962, p. 62 en 66), en ook wellicht uit de aankoop van Godevaerts boedel. Wel blijft de vraag hoe een relatief jonge kloostergemeenschap de overname van de boedel uit Godevaerts atelier heeft kunnen financieren.
- 9 Van Mierlo 1942, dl. II, p. 8.
- 10 Zie voor de persoon, het oeuvre en de opdrachtgevers van de Bijbelvertaler Coun 1980, p. 189-220. Vgl. Warnar 1995a, p. 160-161, 208-209.
- 11 Zie voor beschrijvingen van dit handschrift (Parijs, Bibliothèque Mazarine 920) De Vreese 1900-1902, p. 413-429 en Ruusbroec (Cat.) 1981, nr. 47. Deschamps 1971, p. 49 identificeert het afschrift van de *Sloten* als een nummer op de boekenlijst.
- 12 Zie voor beschrijvingen van dit handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 3067-73) De Vreese 1900-02, p. 639-663, Ruusbroec (Cat.) 1981, nr. 46 en Lievens 1987. Er is een zekere verwantschap met Parijs, Bibliothèque Mazarine 920. Een deel van handschrift Vv is vermoedelijk afgeschreven door de kopiist die de tekst van de *Sloten* in het Parijse handschrift afschreef (Axters 1965, p. 254-255).
- 13 Zie De Vreese 1962, p. 62 en 66, die bij de identificatie een slag om de arm houdt, omdat handschrift Vv geen sermoenboec overlevert. Deschamps 1971, p. 49 heeft minder twijfel;

- Lievens 1987, p. 74 houdt het voor mogelijk dat het overgeleverde deel van Vv ooit het begin vormde van een geheel afschrift van de *Limburgse sermoenen*.
- 14 Zie de uitgave van De Vooys 1904/05, p. 81-85 en verder Ruh 1980, kol. 352-353.
  - 15 Hoffmann 1994, p. 207.
  - 16 Over het leven van Ruusbroec en de chronologie van zijn werken Warnar 1993 en 1994.
  - 17 Zie voor Hadewijch Ruh 1993, p. 189 (met de aantekening dat Ruh wel zeer pertinente opvattingen heeft over de kring van Ruusbroec als beginpunt van de Hadewijch-overlevering) en Hoffmann 1994, p. 205 over het *Horologium*.
  - 18 Zie Peters 1988 en Dinzelbacher 1994, p. 194-271.
  - 19 Zie Dinzelbacher 1994, p. 272-281 over de verbreding van het publiek van diepzinnig religieuze teksten.
  - 20 Zie de studies over de ketterij van de Vrije Geest van Lerner 1972 en Lambert 1994, p. 181-188.
  - 21 Reypens & Van Mierlo 1926, p. 116*-117*.
  - 22 Zie Murk Jansen 1991 over deze gedichten en de authenticiteitskwestie.
  - 23 Zie voor het pseudo-Hadewijch-corpus Lievens 1958, met name p. 67-69, en Lievens 1987, p. 75.
  - 24 Zie over Hadewijch en Ruusbroec vooral Reynaert 1981. Over de inhoudelijke ontleningen met name p. 202-211; over de citaten uit de gedichten p. 221-224.
  - 25 Ruusbroec *Werken*, dl. IV, p. 13/29-30. Zie Willaert 1993a over de verzen in het werk van Ruusbroec.
  - 26 Zie Van Mierlo 1952, p. 135, 137-138.
  - 27 Zie Mommaers 1995 over Ruusbroecs bestrijding van afwijkende opvattingen; vgl. Burger 1993, p. 35-38 over de historische situatie. Zie Warnar 1995b over de *Dialogo* en de verbanden met Ruusbroec.
  - 28 Het gaat om de preek op het thema *Intravit Jesus in quoddam castellum*, naar hs. Vv uitgegeven door Ubbink 1977, p. 16-60. Zie over de verschillende versies en de veroordeling van de preek Löser 1994.
  - 29 Zie de beschrijving bij Lievens 1987, p. 71-74.
  - 30 Zie Noë 1989 en Willaert 1995.
  - 31 Zie de beschrijvingen van de handschriften respectievelijk Ruusbroec (Cat.) 1981, nr. 75 (Brussel, KB II 1039) en nr. 34 ('s-Gravenhage, KB 76 E 5). Zie voor de hypothese over de herkomst van dit laatste handschrift Meder & Wilmink 1995, p. 39-40 en 103-104.
  - 32 Zie Martens 1990, p. 62 over de Brusselse begijnen en Warnar 1995b, p. 17-18 over de begarden in Ruusbroecs omgeving.
  - 33 Willaert 1993b, p. 72.
  - 34 Reynaert 1994, p. 19-24.
  - 35 Zie over de levensbeschrijvingen van vrome nonnen Peters 1988, p. 35-39.
  - 36 Martens 1990; ook voor de informatie over Hinckaert, Coudenberg en Heilwig Bloemaerts in deze alinea.
  - 37 Zie Huyben 1931, p. 114-119.
  - 38 Zie Ruusbroec (Cat.) 1981, p. 31-106 voor de gegevens over het leven van Ruusbroec; vgl. Warnar 1993.
  - 39 Warnar 1995a, p. 156-168.
  - 40 Zie Warnar 1992, p. 279-281.
  - 41 Zie Warnar 1992, p. 279 en 1993, p. 28. Het is waarschijnlijker dat deze laatsten twee leden van de toenmalige Brusselse broederschap van *clerici parisienses* waren dan twee geleerden of studenten die Ruusbroec vanuit Parijs bezochten. Zie Lefèvre 1939 over de Brusselse broederschap.
  - 42 Van Mierlo 1942, dl. I, p. 266. Vgl. over de Duitse godsvrienden Steer 1987.
  - 43 Warnar 1993, p. 20-21 en 24.
  - 44 Bouwman & Warnar 1994, p. 317-318.
  - 45 Oosterman 1995, p. 62-81.
  - 46 Handschrift Brussel, KB 2905-2909 (afkomstig uit Rooklooster) bevat naast berijmde gebeden enkele mystieke teksten en een eucharistie-traktaatje op naam van Ruusbroec (zie Ruusbroec: *Werken*, dl. IV, p. 288-290 en Oosterman 1995, p. 64). Handschrift Brussel, KB IV 997 (vermoedelijk uit Brussels lekenbezit) bevat een excerpt uit Jan van Leeuwen (zie Oosterman 1995, p. 77-80).
  - 47 De teksten komen voor in zowel Vv (Lievens 1987, p. 71-74) als in Gent, UB 1353 (Lievens 1992, p. 365-371, Oosterman 1995, p. 62-63) en Heidelberg, UB Salem VII 4d (Oosterman

1995, p. 369, n. 60 en BNM mappen). De laatste twee handschriften bevatten zeer verwante tekstconglomeraten. Via de elektronische BNM-database kan men snel een overzicht krijgen van de verwante patronen in de overlevering van deze teksten. Een volledig onderzoek naar de overlevering van andere teksten uit Vv zal het beeld van de religieus-literaire cultuur rond Ruusbroec waarschijnlijk nog wel verduidelijken.

- 48 Zie over de berijmde gebeden in Hulthem Oosterman 1995, p. 70-73, over de Preek op de Gulden Berg De Paepe 1992 en over de *Bogaert De Baere, Fraeters & Willaert* 1992 (p. 78 over de mogelijke Ruusbroec-invloed). *Vanden onderscede* werd uitgegeven in Serrure 1858, p. 211-212. Zie Mommaers 1995 over Ruusbroecs opvattingen over natuurlijke mystiek en genade.
- 49 Dinzelbacher 1994, p. 273-274.
- 50 Pleij 1988.